

= *Ivica Petrović* =====

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ipetromo@gmail.com

UDK 821.112.2-992.09

Prethodno priopćenje

MOSTAR U NJEMAČKOJ PUTOPISNOJ KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

U članku je riječ o slici i recepciji Mostara u putopisnoj književnosti njemačkog jezičnog izraza koji su se pojavili u nešto više od dva stoljeća i rezultat su autentičnih putovanja njihovih autora. Budući da su razlozi putovanja u BiH, a time i u Mostar često bili s određenom svrhom koja nadilazi književnoumjetnički karakter, tako se i među putopiscima nalaze autori različitih struka i profila. Posredovana slika Mostara bit će analizirana i podijeljena na određene sastavnice, kao npr. ljudi i etničke zajednice, običaji, slika grada, industrija kao i određeni stereotipni načini prikazivanja. Na temelju posredovanih informacija i podataka analizirani putopisi predstavljaju dragocjene povijesne i kulturne dokumente. Među autorima bit će, između ostalih, analizirani Otto Blau, Moritz Hoernes, Heinrich Renner, Robert Michel, Hermann Wendel, Juli Zeh, Elisabeth Gschaidner.

Ključne riječi: Mostar, putopis, putovanje, kultura, image

MOSTAR IN GERMAN TRAVEL LITERATURE

Abstract

The paper is about a picture and an image of the city of Mostar in the two-century old travel literature in German language that is a result of the authentic travels of the authors. Since the reasons for travelling to BH, and Mostar, were quite often with a special purpose that surpassed literary and artistic causes, the travel writers were of various professions and profiles. The mediated picture of Mostar will be analyzed and divided into certain components, such as people and ethnic communities, habits, city image, industry as well as some stereotypical presentation manners. Based on third-party information and data the analyzed travel books represent worthy historical and cultural documents. Otto Blau, Moritz Hoernes, Heinrich Renner, Robert Michel, Hermann Wendel, Juli Zeh and Elisabeth Gschaider will be analysed, among other authors.

Key words: Mostar, travel book, travel, culture, image

Uvod

Mostar, grad čija povijest započinje gradnjom dviju kula na obalama Neretve sredinom 15. stoljeća i čije se ime prvi put pojavljuje u turskim defterima i dokumentima Dubrovačke Republike, postat će, ponajprije zahvaljujući mostu izgrađenu na Neretvi, važnim prometnim i trgovačkim čvorištem te administrativnim središtem cijele regije Hercegovine. Status hercegovačke *prijestolnice* uspio je održati do današnjih dana. Mostar su kroz povijest posjetili brojni putopisci s Istoka i Zapada, među prvima turski kroničar Evlija Čelebi-ja davne 1664. godine. U ovom radu riječ je o njemačkim putopisima u kojima su tijekom nešto više od dva stoljeća dokumentirani i posredovani percepcija, svjedočanstva i osobni sudovi putopisaca o gradu Mostaru. Stoga je primaran cilj istraživanja analizirati i definirati sliku Mostara koja je oblikovana u tim tekstovima, identificirati njezine važne sastavnice te ukazati na kontinuitet i promjene tijekom analizirana razdoblja. Analiziran korpus obuhvaća dvadesetak putopisa pri čemu su glavni kriteriji za odabir bili da je putopis izvorno napisan na njemačkome jeziku te autentičnost putovanja i neposredan

doživljaj autora, što, posebice u slučaju starijih tekstova, može ovisiti i o dojmu lektire. Iz analize su izostavljeni turistički vodiči koji po svojoj naravi nastoje istaknuti ljepše strane odredišta, kao i kompilacije različitih izvora čiji autori nisu putovali u Mostar.¹ Uzimajući u obzir povijesne okolnosti i intenzitet odnosa, ponajprije između BiH i Austrije, rad je podijeljen na četiri poglavlja i to: razdoblje prije, tijekom te nakon austrougarske uprave dok se četvrto poglavlje odnosi na suvremenu percepciju na početku 21. stoljeća.

1. Mostar do 1878. godine

Tijekom višestoljetne vladavine Osmanlija vrlo mali broj putnika sa Zapada posjećuje ove krajeve. U najstarijem poznatom njemačkom putopisu o Bosni i Hercegovini iz 1531. godine Benedikta Kuripešića, na žalost ne nalazimo nikakve podatke o Mostaru jer je ruta njegova putovanja išla nešto sjevernije od Bihaća preko Sarajeva do Višegrada. Tek u drugoj polovici 18. stoljeća, s jačanjem austrijskih interesa za ovim krajevima, pojavit će se 1785. godine vojno-geografski opis Bosne i Hercegovine zastavnika brodske graničarske regimente Božića (Boxich), koji je nastao kao rezultat špijunskoga ispitivanja terena neposredno uoči Dubičkoga rat 1788. godine, a putovao je najčešće prerušen u brata laika u franjevačkom habitu te uz zaštitu biskupa fra Augustina Botoša Okića.² Riječ je zapravo o specijaliziranom putopisu bez neke književne vrijednosti, ali s obiljem zanimljivih podataka o mnogim mjestima u BiH, a među njima je svoje mjesto našao i Mostar:

Glavni grad Hercegovine s oko 7-800 turskih kuća uz nekoliko kršćanskih. Smješten je u uskoj dolini zatvorenoj okomitim kamenitim padinama s dubokim klanicama; na objema oblama Neretve; [...] Dva dijela povezana su mostom izgrađenim od klesanih

¹ Usp. Jozo DŽAMBO, „Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima. Imagološka skica“, *Forum Bosnae*, Sarajevo, br. 18., 2002., str. 155.

² Tekst putopisa kojim sam se služio u ovom radu objavili su Hamdija KAPIDŽIĆ – Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine*, knj. 5., Sarajevo, 1957., str. 11. – 93. Autori su tekst popratili kraćim bilješkama dok u predgovoru navode da se Božićevo izvješće nalazi u Kartografskom odjelu Ratnog arhiva u Beču pod Kartensammlung, Europäische Türkei, Staathalterschaft Bosnien Landes-Kunde, Aus Kaisers Joseph II. Archiv N. 2, Alter Archivs. Nro. 25, K VII, m20.

komada, dugačkim 65 koraka te širokim do 5 koraka, te lukom visokim do 10 stopa od površine vode; preko njega se voda drvenim cijevima dovodi na lijevu stranu.³

Božić je opisao i dvije kule, od kojih jedna služi kao zatvor dok se druga koristi za ratno oruđe, zatim zidine oko njih, a spomenuo je i vodenice u selu Bakšim.⁴ Osim Božićeva putopisa ostao je sačuvan još jedan vojno-geografski i topografski opis BiH anonimna austrijskoga izvjestitelja pod naslovom *Topographische Beschreibung des Königreichs Bosnien* iz 1781. godine, koji donosi i nekoliko informacija o Mostaru. Tako anonimni autor piše da je grad dobra utvrda i prostran, sve su kuće od kamena dok sama utvrda nije ni velika ni dostatno opremljena topovima. Katolici i starovjerci (*graeci ritus*) naseljavaju četiri ulice. Potonji imaju i crkvu, no bez zvona. Brojni su vinogradi koji daju dobro vino dok u izobilju ima smokava, naranača, maslina i drugoga voća. U gradu je beg zapovjednik i posada broji oko 2000 glava.⁵ Godine 1810. objavljen je još jedan anonimni povijesno-topografski opis BiH, za koji se zbog uopćenih opisa ne može sa sigurnošću tvrditi da je rezultat autentična autorova putovanja. U njemu se Mostar spominje kao utvrđen grad na Neretvi s tvornicom damašćanskih noževa.⁶

Okretanje austrijske politike k jugoistoku Europe sredinom 19. stoljeća kao i osnivanje konzularnih predstavništava europskih zemalja u BiH označit će i svojevrsnu prekretnicu u otkrivanju i istraživanju zemlje prekinuvši tako razdoblje višestoljetne izolacije u kojoj se BiH nalazila. Takve promijenjene okolnosti rezultirat će i većom količinom informacija o Mostaru. Godine 1867. objavljen je putopis c. k. kapetana Gustava Thoemmela pod naslovom *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*. U poglavlju pod naslovom *U kajmakamatu Mostar* Thoemmel piše o gradu smještenu na obalama Neretve u kamenitoj okolini, okruženu golim krševitim obroncima Huma i Veleža.

³ BOXICH, *isto*, str. 90. Sve prijevode s njemačkoga jezika uradio je autor ovoga rada.

⁴ Usp. *isto*, str. 90. – 91.

⁵ Usp. ANONIMAN, „Beschreibung von dem Königreich Bosnien“, *Ungarisches Magazin oder Beiträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur*, sv. 1., Preßburg, 1781., str. 156. – 157.

⁶ Usp. ANONIMAN: *Historisch-topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien; mit besonderer Hinsicht auf die neuesten Zeiten mit einer Karte*, Wien, 1821., str. 37.

Grad broji 12.000 stanovnika od kojih su 4/5 muhamedanci⁷ dok ostatak čine pravoslavci, katolici i nekoliko Židova. U gradu je jedna pravoslavna crkva, jedna katolička crkva u izgradnji kao i dvije vjerske te jedna normalna škola.⁸ Kao osobit ukras grada autor ističe Stari most, za koji piše da ga je dao sagraditi car Trajan.⁹ Taj podatak za most iznosi i austrijski časnik Johann Roskiewicz dodavši, doduše, da je most poslije restaurirao sultan Sulejman II.¹⁰ Prema njegovim navodima grad broji oko 18.000 stanovnika. Sjedište je kajmakama te austrijskog¹¹, francuskog i ruskog vicekonzula, dvojice biskupa, jednoga muftije, kadije te ima više od 40 džamija. Gole planine oko grada i nedostatak zelenila ostavljaju na stranca tužan dojam dok među zanimljivoštim spominje i epidemiju ospica (boginja), koja je u to vrijeme harala Mostarom i od koje je tijekom njegova 24-satnoga boravka u gradu umrlo više ljudi.¹² U svibnju i kolovozu 1861. u Mostaru je u dva navrata boravio Otto Blau, od 1864. pruski konzul u Sarajevu, a od 1870. imenovan je njemačkim generalnim konzulom za Bosnu i Hercegovinu. Kao razloge putovanja navodi rekognosciranje terena ondašnjega ustanka dok se drugi put priključio Omer-paši i predstavnicima pet velikih sila radi susreta s crnogorskim knezom Nikolom.¹³ Nešto više redaka posvetio je Staromu mostu, *središnjoj točki i vrhuncu Mostara*, donoseći točne dimenzije te zaključivši da je most djelo turske vlasti, dok ne treba isključiti da je graditelj mogao biti Venecijanac ili Dalmatinac.¹⁴ O gradu je još napisao:

Grad prema prilično pouzdanim podacima ima 2200 muhamedanskih, 500 grčko-ortodoksnih, 400 rimokatoličkih, 100 ciganskih i 20 židovskih obitelji, broji dakle sveukupno 14-15000 stanovnika. On je sjedište guvernera (mutesarif), divizijskog generala, grčkog i rimokatoličkog biskupa, ima oko 30 džamija, 2 grčke i jednu katoličku školu, održava živu trgovinu s unutrašnjosti zemlje kao i s Dalmacijom. Kuće su masivne i neukusno građene, pokrivene kamenim pločama. Samo nekolicina ima više od

⁷ Nazivi za vjersku ili nacionalnu pripadnost navedeni su kao u izvornom tekstu.

⁸ Usp. Gustav THOEMMEL, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien, 1867., str. 180.

⁹ Usp. *isto*, str. 180. – 181.

¹⁰ Usp. Johann ROSKIEWICZ, *Studien über Bosnien und Hercegovina*, Leipzig – Wien, 1868., str. 140.

¹¹ Osoblje vicekonzulata u Mostaru čine vicekancelar, prevoditelj, pisar te dvojica kavasa, *isto*, str. 326.

¹² Usp. *isto*, str. 140. – 141.

¹³ Usp. Otto BLAU, *Reisen in Bosnien und der Hertzegovina. Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen. Mit einer Karte und Zusätzen von H. Kiepert*, Berlin, 1877., str. 46.

¹⁴ Usp. *isto*, str. 36.

jednog kata, tako da sve to ostavlja potišten, arhitektonski dojam lišen umjetnosti. Povremeno jednoličnost prekinu voćnjaci i vinogradi, a profil podižu stršeci minareti.¹⁵

Među putopiscima koji su do austrougarske intervencije 1878. posjetili Mostar, svakako treba spomenuti i Franza von Wernera koji je, prešavši na islam, uzeo ime Murad Efendi i kojega se na temelju iznesenih stajališta i pogleda može okarakterizirati rijetkim turkofilom među njemačkim putopiscima toga vremena. Njegov tekst pod naslovom *Türkische Skizzen*, objavljen 1877. godine, donosi i epizodu iz 1858. godine kada je kao sudionik diplomatske misije u službi Porte posjetio Mostar. Kao i ostali spomenuti autori, Werner također uopćeno govori o položaju grada, brojnosti stanovništva prema vjerskoj pripadnosti, gradnji kuća, Starome mostu te klimi. Ističe i izvrsnu proizvodnju oružja za blisku borbu.¹⁶ Bio je smješten u kući izvjesnoga Hasan-bega, koji sebe i svoje naziva „pravim Turcima“ i koji mu je govorio o nekim aktualnim političkim i međukonfesionalnim odnosima, dok su uglednici smješteni u konak, koji opisuje kao prostranu građevinu, projektiranu prema carigradskom uzorku, no s tendencijom k utvrđenu dvorcu, kao i da su s vremenom uklonjeni kolci oko zidina na koje su nabijane glave Crnogoraca, hajduka i ostalih atentatora kao upozorenje.¹⁷ Među zanimljivostima u Wernerovu tekstu čitamo i o običaju ašikovanja. Naime, ponedjeljkom i petkom nakon povratka djevojaka iz šetnje potencijalni su prosci mogli s njima razgovarati kroz rešetke na prozorima (*mušebak*). Ugledne dame odijevale su se prema carigradskoj modi, no bile su pokrивene velom i lice skrivale crnom maskom.¹⁸

2. Razdoblje austrougarske uprave

Godine 1878. Bosna i Hercegovina ulazi u sastav Austro-Ugarske Monarhije, čime započinje novo razdoblje u povijesti zemlje. Te godine kao i sljedeće pojavljuje se niz tekstova u kojima se prikazuju vojne operacije prilikom zauzimanja zemlje, u kojima se pokušava opravdati ta intervencija promatrajući

¹⁵ O. BLAU, *n. dj.*, str. 36. – 37.

¹⁶ Usp. Murad EFENDI (Franz von WERNER), *Türkische Skizzen*. 2. izd., Leipzig, 1878., str. 140. – 141.

¹⁷ Usp. *isto*, str. 141.

¹⁸ Usp. *isto*, str. 145.

je najčešće kao kulturni i civilizatorski čin, dok će među njima biti i putopisa čiji su autori neposredno sudjelovali u tim operacijama poput Viktora Odeschalchija pod naslovom *Erlebtes in Bosnien. Aus dem Tagebuch eines k. k. Officiers* (1878). U njemu nema spomena o Mostaru jer je autor sudjelovao u operacijama koje su išle iz pravca Broda prema Sarajevu. No, već 1879. godine Mostar posjećuje Georg von Gyurkovics koji je u svome putopisu pokazivao veće zanimanje za narodnu predaju i ljepote usmene književnosti nagovješćujući tako tendencije koje će biti posebice intenzivirane u 80-ih godina 19. stoljeća. U opisu Mostara nema nekih značajnijih razlika u odnosu na prethodnike. Napisao je da se na desnoj obali Neretve nalaze samo siromašne kolibe dok su na lijevoj obali Konak i stara citadela, „vojno bezvrijedan objekt, koji je nekada imponirao samo siromašnoj raji i služio malom garnizonu kao boravište“¹⁹. Stanovništvo je procijenio na 16.000 od čega dvije trećine čine muslimani. Posvetio je još nekoliko redaka Staromu mostu i tumačenju podrijetla grada dok je posebice istaknuo okolinu grada koja se ističe svojim krševitim karakterom ostavljajući dojam „kao da je Zemlji svučena koža, plodonosni pokrov“²⁰ okrivljujući istodobno Venecijance i Rimljane zbog sječe drva. Na koncu je spomenuo i jednu kavanu, udaljenu pola sata sjeverno od grada (*Sali-Café*), gdje se Hercegovci tijekom ljetnih dana okupljaju, razmijene pozdrave i novosti uz jednu „crnu“ dok pred hanom sjedi slijep starac i na guslama, *primitivnom žičanom instrumentu nalik mandolini*, izvodi stare narodne pjesme.²¹ Godinu dana poslije na svom proputovanju Bosnom i Hercegovinom u Mostar navraća Ludwig Pauer. Iako se nije dugo zadržao u gradu, ostavio je zanimljiv opis mostarskoga bazara:

Ovdje su zastupljeni svi tipovi hercegovačkog puka, od gorštaka s granica Crne Gore i Dalmacije do lijepo odjevenih muslimana glavnoga grada. Tu se cjenka, kršćanin i Židov prodaju; tu musliman plaća robu muhamedanskog trgovca po cijeni koju ovaj kaže; mazge i mali tovarni konji kasaju kroz masu ljudi, natovareni košarama punim grožđa, naranči i smokvi. [...] Kršćanin i Židov hvale svoju robu glasno vičući, nadmašujući sami sebe u visokom mišljenju o kvaliteti robe, označavajući sve drugo lošom robom. Muhamedanac, pak, sjedi ozbiljno i opušteno, šutljivo poput

¹⁹ Georg von GYURKOVICS, *Bosnien und die Nebenländer. Schilderungen von Land und Leuten zwischen der Donau und der Adria*, Wien, 1879., str. 13.

²⁰ *Isto*, str. 15.

²¹ Usp. *isto*, str. 15. – 16.

statue pred pljesnivom šljivom kao i pred svilenim pojasom te nudi svoju robu na upit po primjerenoj cijeni. Svaki kupac može vidjeti što kupuje; tu nema skrivanja, nema uljepšavanja, on daje robu kakva jest [...], dok Židov i osobito grčki kršćanin rado obmanjuju.²²

Godine 1888. objavljeni su putopisi Johanna von Asbotha i Moriza Hoernesa, koji svojim opsegom i količinom posredovanih informacija nadmašuju sve do tada objavljene njemačke putopise o BiH, a to se odnosi i na dijelove koji se odnose na Mostar. Asboth je proveo četiri godine putujući Bosnom i Hercegovinom u pratnji tadašnjeg ministra financija Benjamina Kallaya. Mostaru je posvetio zasebno poglavlje, a na početku piše: „Pola orijentalan, pola talijanski i posve hercegovački, živopisan i monumentalan. Svaki kamen odaje zaštitu i prkos“²³. U vojničkom karakteru Hercegovaca našao je i odgovor za položaj grada, koji se umjesto na prostranoj ravnici smjestio u klancu usporedivši ga s Vrandukom.²⁴ Pisao je i o stilu gradnje kuća, gradnji katoličke crkve, brojnosti stanovništva, povijesti Staroga mosta spomenuvši pritom i neimara Radu te vilu koja mu je davala savjete. Napisao je također da se u Mostaru susreo s europskom civilizacijom u kući njihova domaćina i njegove dražesne talijanske dame.²⁵ Mnogo prostora Hercegovini i Mostaru posvetio je dr. Moritz Hoernes u svom putopisu *Dinarische Wanderungen*. Ulazak u Mostar s južne strane ne ostavlja osobito ugodan dojam sve dok se ne ugleda smaragdnozeleni rijeka i veliki most. Hoernes spominje i smione skakače koji se uz malu naknadu bacaju s najviše točke naglavce u rijeku. Potom je nešto detaljnije progovorio o povijesti mosta, različitim tumačenjima njegove gradnje, dimenzijama te zabrani prometovanja preko mosta zbog oštećenja.²⁶ Čaršiju čini velik broj dućana, najbogatiji trgovci su ortodoksni kršćani, potom Turci, a većina ponuđene robe i proizvoda, izuzev duhana i vina, ne potječe iz Mostara. Obrtnička djelatnost također je slabo razvijena. Hoernesov tekst prvi put donosi nešto iscrpnije informacije o katoličkom puku i crkvi u Mostaru, za koju kaže da je lijepa novogradnja u obliku bazilike s detaljima

²² Ludwig PAUER, *Wanderungen durch Bosnien und die Herzegowina*, Wien, [b. g.], str. 68. – 69.

²³ Johann von ASBOTH, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien, 1888., str. 245.

²⁴ Usp. isto, str. 246.

²⁵ Usp. isto, str. 247. – 251.

²⁶ Usp. Moriz HOERNES, *Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1888., str. 40. – 44.

u korintskom stilu, a tu je i prijevod riječi uklesanih iznad glavnoga portala.²⁷ Nazočio je i nedjeljnoj popodnevnoj misi ostavši duboko dirnut zvucima osobito nemirne glazbe, ozbiljnosti svećenika, a opisao je i neke od nazočnih vjernika: „Tamo su klečale mlade djevojke u narodnoj nošnji, blijedo crvene hlače s velikim cvjetovima i kratka jakna, fes, pod kojim su padale dugačke kestenasto smeđe pletenice [...], revno čitajući u molitveniku, dirljiv prizor, ako se ima na umu, pod kakvom opasnosti i ugnjetavanju su sva ta sirota, sada konačno poluslobodna stvorenja još nedavno ispunjavali svoje vjerske obveze“²⁸. Uslijedio je potom prikaz povijesti katoličke misije u Mostaru pri čemu je posebice istaknuo ulogu biskupa fra Rafe Barišića, koji je svoj životni vijek „posvetio borbi za slobodu katoličke vjere“²⁹. Ističući njegovu političku mudrost i energiju, Hoernes je pisao o kupnji zemljišta i neustrašivu biskupovu jahanju kroz grad u pratnji naoružanih vezirovih kavasa do Vukodola. Njegovim zaslugama pripisuje i porast katoličkih obitelji u Mostaru s oko 120 godine 1852. na gotovo 400 obitelji 1867., kao i obrazovanje mladih. Barišić je preko Omer-paše Latasa uspio isposlovati dopuštenje za gradnju crkve, čemu su se žestoko protivili domaći muslimani pa je tako kamen za crkvu morao biti vađen na jedanaest različitih lokacija, što je uzrokovalo mnogo veće troškove gradnje.³⁰ Hoernes donosi i opis crkve: „Već spomenuta crkva naočita je građevina, 52 lakta duga, 26 široka, 30 (toranj 48) lakata visoka, s tri broda i apsidom za glavni oltar. Prozori su od šarenog stakla, zidovi i vrata oslikani, svod apside sa slikom uskrsnulog Iskupitelja i natpisom Uzkrсну! (resurrexi)“.³¹ Među ostalim, Barišićevim zaslugama istaknuo je i pravo naroda na slobodno izvršavanje vjere, uporabu zvonâ, javne pogrebe, procesije, blagoslov kuća i polja kao i pribavljanje fermana kojim se turskim sudcima, zemljoposjednicima i namjesnicima zabranjivalo miješati u sklapanje brakova katolika i druge vjerske predmete. Koliko je Barišićevo djelovanje utjecalo na ugled katolika u Mostaru, autor demonstrira na prvom svečanom ulasku u

²⁷ Usp. *isto*, str. 49.

²⁸ *Isto*, str. 50.

²⁹ *Isto*, str. 57.

³⁰ Usp. M. HOERNES, *n. dj.*, str. 56. – 57.

³¹ *Isto*, str. 57.

grad njegova nasljednika fra Anđela Kraljevića 13. lipnja 1865. citirajući riječi jednoga očevidca.³²

Modernizacija infrastrukture i prometnih komunikacija nakon 1878. omogućit će svojevrsno otvaranje zemlje za istraživače različitih struka, ali i postupan razvoj turizma kao i dolazak organiziranih skupina, što će 90-ih godina 19. stoljeća rezultirati širokim rasponom putopisa počevši od vrlo specijaliziranih preko onih s određenom književnom kvalitetom pa do tekstova koji dolaze u blizinu turističkih vodiča. Godine 1892. objavljen je putopis Ernsta Verganija pod naslovom *Nach Sarajewo und Mostar*, koji je nastao kao rezultat petodnevna putovanja oko 220 članova pjevačkoga društva austrijskih željezničkih službenika. Poglavlje o Mostaru Vergani započinje riječima C. Peeza o Mostaru kao plemenitu biseru u školjkinoj kući³³ te je i u preostalom dijelu teksta većinom citirao navode iz Peezove knjige koja mu je bila i vodič. Ulice Mostara pružaju pravi orijentalni karakter, osobito čaršija, dok se na zapadnoj obali nalaze brojne nove privatne kuće, željeznička postaja, bolnica, franjevački samostan i katedrala, a i glavna ulica Mostara dobiva donekle europski izgled. Tu je novi most Franje Josipa te hoteli Kronprinz Rudolf, Orijent i Neretva dok je časnički i službenički kasino glavno okupljalište društvenoga života tzv. *Kulturträgers*, gdje se mogu pročitati gotovo sve bečke dnevne novine kao i *Deutsche Volksblatt*.³⁴ Među zanimljivostima u Verganijevu tekstu čitamo i o procesiji Tijelova na mostarskim ulicama:

Naprijed vojna kapela, križevi, zastave, svečano odjevena djeca, najčešće u narodnoj nošnji, predvođena mladim prelijepim redovnicama, za kojima u dva duga reda ozbiljno i svečano prolaze djevojke, žene i muškarci sa sela u svojim raznovrsnim kostimima, svaka osoba s dugačkom, žutom voštanicom u ruci. Slijede ih katoličko pjevačko društvo u plavoj vojnoj odori [...], potom svećenstvo, asistirajući biskupu pod baldahinom; na začelju je bio gradski puk u bogatoj svečanoj odjeći urešenoj zlatom te pješačka kompanija.³⁵

³² Usp. *isto*, str. 58. – 59.

³³ Usp. Ernst, VERGANI, *Nach Sarajewo und Mostar. Eine Sängereinfahrt nach Neu-Oesterreich*, Wien, 1892., str. 72. Inače, knjiga Carla Peetza pod naslovom *Mostar i njegova kultura. Slika jednog grada u Hercegovini* objavljena je 1891. godine i nastala je kao rezultat autorova sedmomjesečnoga boravka u BiH i u potpunosti je posvećena Mostaru i okolici. Može se smatrati i svojevrsnom monografijom grada koja obiluje mnogim informacijama o ljudima, povijesti grada, institucijama, istaknutim osobama i brojnim drugim detaljima.

³⁴ Usp. *isto*, str. 74. – 75.

³⁵ *Isto*, str. 83. – 84.

Spomenuta modernizacija komunikacija imala je, međutim, i svojevrsan negativan utjecaj na putopis kroz sužavanje putničkoga obzora tako da se putovanje često svodilo na proputovanje. Stoga J. Džambo opravdano zaključuje da su u tom pogledu prijašnji putnici bili „privilegirani“ jer im putne pravce nisu propisivali bedekeri, turističke agencije ili željeznica.³⁶ Vlakom je 1893. putovao Theodor Kamareith. Približavajući se Mostaru, svojem krajnjem cilju putovanja, zamjećuje kuće i munare džamija, lijepe vrtove u kojima uspijeva svakojako južno voće, ali i nove zgrade vojarne uz željezničku prugu.³⁷ U samu gradu zamijetio je pokrivene Turkinje usporedivši njihovo pokrivalo za lice s puškarnicom, „iz koje se posve dobro vidi prema vani, ali ne i unutra, stoga izaziva neugodan, odbojan dojam“³⁸. Inače, pokrivene muslimanske žene bile su gotovo neizostavan detalj u njemačkome putopisu izazivajući oprečne dojmove među piscima, od potpuna neprihvatanja i odbacivanja pa do romantične draži otkrivanja skrivene ljepote. U kolovozu 1895. na poziv baruna Mollinaryja u Bosnu i Hercegovinu došli su sudionici kongresa prijatelja kršćanskih starina u Splitu, među kojima je bio i katolički svećenik Anton de Waal, ujedno i prvi svećenik autor putopisa o BiH, kako bi posjetili iskopane starine.³⁹ U Mostar su stigli vlakom iz Metkovića te odsjeli u hotelu Neretva, uređenu europskim komforom. Potom je uslijedio opis munare i objašnjenje dnevnih molitvi kod muslimana zaključivši kako je u usporedbi sa zvonjavom „živa riječ, koja se oglašava odozgor, učinkovitija“⁴⁰. Posebice zanimljivom prikazuje šetnju mostarskim bazarom, mjestom koje pruža istinski orijentalni karakter:

Prema ulici otvorene prostorije nižu se kao dućani jedna uz drugu; nekoliko dlanova iznad razine pločnika nalazi se tepisima ili ponjavama prekriveni drveni pod, i tu sjedi muhamedanac, oko glave zavijen turban, u kaftanu i širokim šarvalama s prekrštenim nogama pored svoje robe, pije iz malih šalica svoju kavu i puši cigaretu ili lulu (čibuk), ili propušta među prstima zrno po zrno svoje krunice izgovarajući 99 imena Boga. S nekom vrstom tupe ravnodušnosti promatra prolaznike; i stranci ga malo zanimaju; strpljivo čega hoće li mu Allah poslati kupca za njegovu robu.⁴¹

³⁶ Usp. J. DŽAMBO, *n. dj.*, str. 155.

³⁷ Usp. Theodor KAMAREITH, *Reise-Schilderungen aus dem Occupations-Gebiete*, Wien, 1894., str. 29.

³⁸ *Isto*, str. 30.

³⁹ Usp. Anton de WAAL, *Reisebilder aus Bosnien*, Wien, 1895., str. 5.

⁴⁰ *Isto*, str. 11.

⁴¹ *Isto*, str. 12.

De Waal je također zamijetio muslimanke koje kod stranca izazivaju veliko čuđenje, a glava je bila umotana u bijelu maramu ostavivši samo malen procjep za oči dok je feredžu usporedio s benediktinskim škapularom.⁴² Također je isticao ljepotu mladih nepokrivenih djevojaka koja je bila tako dražesna da ih je Rafael, bez sumnje, mogao kopirati na sliku Uznesenja Marijina, ali je uočio i pojavu da muslimanke djeci boje kosu kanom te da lakiraju nokte.⁴³ Iste godine Mostar su posjetili i članovi donjoaustrijske obrtničke udruge. O tom putovanju ostao nam je tekst A. Treulicha koji se može čitati i kao svojevrsan industrijski vodič s mnoštvom dragocjenih informacija o tehnologiji i uvjetima rada toga vremena budući da je skupina posjetila sve važnije industrijske pogone u zemlji. U Mostaru su ih srdačno dočekali okružni predstojnik barun Benko, kotarski predstojnik Draganić te barun Klimburg. Napredak koji je uočio u Mostaru u vinogradarstvu također je smatrao dijelom učinjena kulturnoga rada.⁴⁴

Putopis Heinricha Rennera *Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer* (1896.) ubraja se među poznatije putopisne naslove o BiH. Ovaj putopis može se smatrati i svojevrsnim pokušajem da se austrijski angažman i sve ono što je nakon 1878. poduzeto u BiH predstavi u što ljepšem i pozitivnom svjetlu. Stoga ne čudi do krajnosti provedena tehnika usporedbe starog i novog, ponegdje očito tendenciozna, odnosno neizmijerna pohvala vladi za učinjeno. Uspjeh austrougarske misije smatrao je nedvojbenim, čime je preskočeno višestoljetno kulturno mirovanje, a zemlja dovedena na višu razinu razvoja: „U Bosni se vodi praktična kolonijalna politika i ono što je učinjeno daje vodećim osobama Austro-Ugarske općenito najvišu počast. Nekada u potpunost zaostala, danas bosanska sestra stoji kao dostojna drugarica uz europske zemlje“⁴⁵. U poglavlju posvećenu Mostaru također je primijenjena spomenuta matrica prikazivanja stanja nekada i sada. Dijelove koji se odnose na povijest Katoličke Crkve u Mostaru, Stari most te druge zanimljivosti iz prošlosti uglavnom je preuzimao od M. Hoernesa i drugih njemačkih putopisaca prethodnika, a tu su i citati preuzeti od turskoga povjesničara Hadži

⁴² Usp. *isto*, str. 13. – 14.

⁴³ Usp. *isto*, str. 14.

⁴⁴ Usp. Adolf TREULICH, *Bericht über die 87. gewerblich Excursion nach Bosnien, Herzegovina und Dalmatien in der Zeit vom 4. bis 15. Juni 1895.*, Wien, 1895., str. 41. – 42.

⁴⁵ Heinrich RENNER, *Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer*, Berlin, 1896., str. 480. – 481.

Kalfe. Među novostima u gradu Renner posebice ističe Štefanijino šetalište, koje s raskošnim stablima pruža predivnu šetnicu koju okružuju šume smokava, zeleno žbunje, kukuruzna polja i polja duhana dok na južnoj strani grada nastaju novi europski dijelovi i mnoge novogradnje u starom gradu svjedoče o poduzetničkom duhu i napretku.⁴⁶ U gradu su i brojne škole među kojima osobit ugled imaju trgovačka i pučka škola. Istaknuo je i vinogradarstvo te kvalitetu mostarske loze koja se može mjeriti s najboljim europskim sortama. Posjetio je vinske podrum Riste Jelačića, bogata vinogradara čiji je sin studirao u Donjoj Austriji, a vino se izvozi čak i u Brazil.⁴⁷ Na koncu je istaknuo da se posvuda govori njemačkim jezikom, da ga i mnogi domaći koriste te da se s voljom i ljubavi naučava u pučkim školama.⁴⁸

Na prijelazu u 20. stoljeće objavljene su putopisne crtice Milene Preindlsberger-Mrazović pod naslovom *Bosnisches Skizzenbuch*, autorice koja je veći dio svojega života proživjela u Bosni i Hercegovini, što joj je omogućilo da proputuje zemljom uzduž i poprijeko te posjeti i najudaljenije i zabačene krajeve. Bavila se i novinarstvom, uređivala list *Bosnische Post* i pisala na njemačkom jeziku. Opisujući svoj doživljaj Mostara, za razliku od brojnih njemačkih putopisaca, autorica ne nalazi toliko hvaljenu ljepotu grada pa zaključuje: „Sve je to zapravo goli kamen, sjajno safirno nebo i bjelkasto-zelenkasta planinska voda, ovaj umjereno veliki, Humom i Podveležom zbijeni Mostar sa svojih dvije tisuće kućica. Nikada nije bio nešto drugo doli mali provincijski grad, ne vidjevši velikih događaja i bez prave povijesti. To je jednostavno ‘mjesto s mostom’...“⁴⁹ Kamene kuće okrenute prema cesti stranom bez prozora te visoki i sirovo ozidani zidovi vrtova na nekim mjestima nalikuju isušenu rovu dok dojam spašava zelenilo. Ono je izraženije u vrtovima na desnoj obali gdje Radobolja pokreće vodenice, napaja kukuruzna i duhanska polja i gdje rastu smokve i nar.⁵⁰

⁴⁶ Usp. *isto*, str. 258. – 259.

⁴⁷ Usp. *isto*, str. 263. Podrum je sagrađen 1893. u najboljem vinorodnom kraju Hercegovine, proizvodi bijela i crna vina te izvrsnu droždevku, a vina se izvoze u Galiciju, Njemačku, Brazil i Švicarsku. Vidi A. TREULICH, *n. dj.*, str. 42.

⁴⁸ Usp. *isto*, str. 264.

⁴⁹ Milena MRAZOVIĆ-PREINDLSBERGER, *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kultur-Bilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Dresden-Leipzig, 1900., str. 242.

⁵⁰ Usp. *isto*, str. 244. – 245.

Godine 1908. pojavljuje se putopis Bernarda Wiemana pod naslovom *Bosnisches Tagebuch*, koji se nedvojbeno može ubrojiti među književno uspjelije njemačke putopise o BiH. To se ogleda kroz naglašavanje estetske komponente, subjektivno oblikovanje doživljene stvarnosti bez akumuliranja činjenica, odabir itinerara, razloge i način putovanja i druge elemente. Šetnju Mostarom doživio je kao šetnju u bajkovitoj zemlji nad čijim uskim, bijelim ulicama stoji užareno sunce, a duž zidova prikradaju se mistično zakrbuljene pojave.⁵¹ Vitak i ponosan luk Staroga mosta nalikuje nebeskom svodu po kojem su rasute svjetlucave zvijezde: „Da, s njime se ne može usporediti nijedan nebeski svod, jer i njegovu veličinu zasjenjuje most.“⁵² Divio se ljepoti ljudi, a osobito djevojaka koje moraju „postati vitke i lijepe u ovom tihom svijetlom gradu sunca“⁵³. Za razliku od brojnih putopisaca prije njega pisao je pozitivno i o prirodi koja okružuje grad, o planinskim vrhovima bajkovitih crta koji okružuju taj jedinstveni svijet, što mu je budilo čežnju da danima hoda tim svjetlucavim kamenim pustinjama.⁵⁴ Wieman je spomenuo i europsku kulturu koja polako dolazi u grad, nove škole u maurskom stilu, impozantnu pravoslavnu crkvu kao i uživanje u glazbi u hotelskom vrtu te će na odlasku pisati da je sanjao san iz Tisuću i jedne noći.⁵⁵

Književno uspjele putopise u svom plodnom književnom stvaralaštvu ostavio je Robert Michel, koji je u dva navrata boravio u BiH (prvi put kao časnik austrougarske vojske između 1898. i 1900. u Mostaru i Ljubuškom te ponovno 1907./08.) upoznavši domaći svijet i način života i napisavši o tome putopise *Mostar* (1909.), *Fahrten in den Reichslanden* (1912.) te *Auf der Südostrastbastion unseres Reiches* (1915.). Važno je istaknuti da u njegovu putopisnome repertoaru posebno mjesto zauzima upravo Mostar pa bi samo kratko predstavljanje onoga što je napisao o gradu nadišlo okvire ovoga rada. U tekstu pod naslovom *Mostar*, koji se može smatrati svojevrsnom monografijom grada poput Peezove, Michel kao i Wieman doživljava grad bajkovitim, osobito na mjesecni pa se i Stari most čini kao *okamenjeni polumjesec*⁵⁶. Starom je mostu

⁵¹ Usp. Bernard WIEMAN, *Bosnisches Tagebuch*, Kempten – München, 1908., str. 215.

⁵² *Isto*, str. 215.

⁵³ *Isto*, str. 217.

⁵⁴ Usp. *isto*, str. 216. – 218.

⁵⁵ Usp. *isto*, str. 220.

⁵⁶ Robert MICHEL, *Mostar. Mit fotogr. Aufnahmen von Wilhelm Wiener*, Irfan ČOLAKOVIĆ, (prev.), Sarajevo, 2006., str. 30.

posvetio zasebno poglavlje pišući o njemu kao božanstvu koje štuju galebovi u hladnijim mjesecima u potrazi za hranom jer on „doista može pobuditi predodžbu kao da je golema siva ptica koja u laganu letu vrhovima krila do- tiče obale Neretve“⁵⁷. Također ga je oduševljavala priroda i okolica Mostara, osobito buđenje proljeća na Radobolji: „Uspomena na takvu šetnju gotovo je snažna poput uspomene na vrijeme mladosti i zaljubljenosti“⁵⁸. Istančan osjećaj za detalj Michel je pokazao i u opisivanju ljudi. Tako možemo pročitati detaljne podatke o fizionomiji i odijevanju različitih vjerskih skupina i staleža, a on zaključuje da je Mostar u pogledu raznolikosti narodnih plemena i vjera „jedan od najneobičnijih gradova na europskom tlu.“⁵⁹ Iako je Mostar poi- stovjećivao s Orijentom, Michel je uočavao postupno prodiranje elemenata zapadnjačke kulture, primjerice u gradnji koja je narušavala sklad grada, ali i u nekim detaljima poput emajliranih posuda koje su potiskivale ibrike i dže- zve.⁶⁰ Stoga nije skrivao osjećaje žala zbog toga: „...tko pak voli stari Mostar obuzme ga sjeta pri pomisli da ovaj grad ide ususret nezadrživu pomlađiva- nju.“⁶¹ Među zanimljivostima u Michelovu opusu nalazi se i putopisna skica *Mostar-Ragusa – Im Automobil*, gdje je autor u ulozi vodiča članova austrijskog automobilskeg kluba koji su posjetili Mostar 1908. Tekst je neka vrsta spoja književnosti i turizma, gdje je dosta prostora posvećeno automobilskeg tehni- ci bez mnogo opisivanja sama puta, a i sam autor tvrdi da će u jednom danu proletjeti mimo pola Hercegovine.⁶²

Do kraja austrougarske uprave Mostar je u svibnju 1909. posjetila i sku- pina bečkih službenika, vijećnika, činovnika i predstavnika medija, a jedan od sudionika putovanja napisao je o tome putopis informativnoga karakte- ra s određenim povijesno-kulturnim zanimljivostima. Dočekali su ih visoki dužnici s gradonačelnikom Mustai efendi Sefićem na čelu, čija je kći osobno pozdravila goste i ponudila im piće i tursku kavu.⁶³ Potom su posjetili Bunu,

⁵⁷ Isto, str. 56.

⁵⁸ Isto, str. 62.

⁵⁹ Isto, str. 90.

⁶⁰ Usp. R. MICHEL, *Mostar...*, str. 26., 138.

⁶¹ Isto, str. 175.

⁶² Usp. Robert MICHEL, *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Hercegovina, Mit 25 Zeichnungen von Max Bucherer*, Wien – Leipzig, 1912., str. 71.

⁶³ Usp. R[udolf] E[igl], *Wiener Gemeindevertreter in den Südländern unseres Vaterlandes. Aufzeichnungen eines Reisetelnehmers*, Wien, 1910., str. 46.

podrume braće Jelačić, a uvečer su uživali u pogledu na tisućama svjetiljki svečano osvijetljene obale Neretve. Autor donosi i pozdravne riječi mostarskoga gradonačelnika i drugih visokih uzvanika na večernjem prijmu, a saznajemo da je statut grada Mostara rađen prema statutu grada Klagenfurta.⁶⁴ Posljednji putopisac koji je posjetio Mostar za vrijeme austrougarske uprave bio je Ernst Hesse-Wartegg. U svom putopisu *Die Balkanstaaten und ihre Völker* iz 1917. autor izražava čuđenje što u zemlji pod kršćanskom vlašću vidi toliko munara i kupola nazivajući ih *simbolima nekulture i propadanja*.⁶⁵ Treba napomenuti da je ovakva kvalifikacija simbola islamske religije iznimno rijetka u njemačkoj putopisnoj književnosti o BiH.

3. Nakon austrougarske uprave

S okončanjem razdoblja austrougarske uprave u BiH splašnja zanimanje austrijske i njemačke politike i javnosti za ovim krajevima, što će se osjetiti i u broju putopisa. No, bez obzira na njihov mali broj nakon 1918., putopisci nisu prestali dolaziti u Mostar. Već 1922. godine Mostar posjećuje Hermann Wendel, političar, povjesničar i istraživač Balkana. Želeći ponuditi nešto drukčiju sliku o BiH od one kakva je bila posredovana u njemačkim putopisima prije njega, on oštro kritizira razdoblje austrougarske uprave: „Austrougar-ska Bosna bila je kolonija, komad Orijenta, koju su bečki moćnici umjetno održavali.“⁶⁶ Negirajući učinjen kulturni rad kao i mnoga neriješena pitanja, autor je izravno okrivio c. i k. gospodu za loše stanje u kom se grad Mostar nalazi: „Austrijancima je Mostar bio samo moćno mjesto za oružje [...]. Sada je garnizon malen, zarada od vojske gotovo da više i ne kapa, trgovina preko Jadrana je odsječena. Sušne godine su tu; bez mogućnosti za rad; bijeda čuči u uskim ulicama; kroz usnuli, umirući grad kroči tvoja noga.“⁶⁷ Prema Wendelovu viđenju nestalo je ljepote o kojoj je koncem 16. stoljeća pjevao Der-viš-paša te se čini kao da i vrijeme teče usporeno. Sada se u parku s visokim prašnjavim stablima mogu susresti psi lutalice, prosjakinja u dronjcima koja

⁶⁴ Usp. *isto*, str. 49. – 50.

⁶⁵ Usp. Ernst von HESSE-WARTEGG, *Die Balkanstaaten und ihre Völker. Reisen, Beobachtungen und Erlebnisse. Mit 33 Abbildungen*, Regensburg, 1917., str. 258.

⁶⁶ Hermann WENDEL, *Kreuz und quer durch den slavischen Süden*, Frankfurt am Main, 1922., str. 178.

⁶⁷ *Isto*, str. 184.

nalikuje vještici iz bajke, „prašina i vrućina, vrućina i prašina“⁶⁸. Prolazeći uskim ulicama, opazio je nijeme čemprese koji drže stražu i muslimanku u nošnji koja mu se činila poput bića odrubljene glave i utjelovljen duh pa je na temelju svega viđenoga izrazio nadu kako će se jednoga dana pojaviti južno-slavenski Georges Rodenbach te blagim obrisima i mat bojama prikazati svoj *Mostar-la-Morte*⁶⁹. Inače, kada je riječ o muslimanskim ženama, Wendel je oštro kritizirao njihovu ulogu u društvu opisujući ih kao hodajuće zatvore, gdje je sloboda strana riječ te da „nijednu ženu u Europi nije zadesila tako crna sudbina.“⁷⁰ O tešku životu muslimanki u Mostaru pisao je i A. Leiss nekoliko godina poslije dodajući i određenu dozu ironije: „Razmišljam, Turčin u Mostaru prilično je brižljiv domaćin: baku šalje u kupovinu, a ženu i kćer lijepo drži doma“⁷¹. I u njegovu putopisu uočava se čest motiv isticanja postupnoga nestanka turskog i orijentalnog karaktera grada, gdje su mnoge pitoreskne kuće morale ustupiti mjesto nelijepim kamenim kutijama, a i pogled na moćnu crkvu ponad grada naveo ga je na zaključak da je moć islama prošla.⁷² U okviru svoga putovanja tadašnjom Jugoslavijom u Mostar je nakratko svratio i W. Neubach. U nekoliko redaka posvećenih gradu ustvrdio je da kamene kuće imaju karakter utvrde, da se mrtva i istodobno fantastična maska koja skriva lica muslimanki uklapa u nijeme ulice grada pa čak i da glas mujezina odzvanja drukčije nego u planinama Bosne.⁷³

Završetak međuratnoga razdoblja obilježio je putopis Pietera Vervoorta pod naslovom *Die goldene Trinagel*. Riječ je o iznimno zanimljivu putopisu prepunu komičnih elemenata, pisanu krajnje subjektivnim doživljajem zatečene stvarnosti i lišenu svih predrasuda. Mostar je na Vervoorta ostavio snažan pozitivan dojam, za razliku od brojnih putopisaca prije njega, a pokazao je istančan osjećaj za detalj:

Najljepše u Mostaru jesu veliki ibrici debelih trbuha od bakra ili kositra s dugačkim, izduženim vratom, zgodno ukrašeni reljefima, s kojima djevojke odlaze na izvore [...]. I mnoge vitke munare koje snježnobijele strše iz ljetnog zelenila vrtova i utaknu-

⁶⁸ *Isto*, str. 182.

⁶⁹ *Isto*, str. 186.

⁷⁰ *Isto*, str. 178.

⁷¹ August LEISS, *Durchs Land der Tausend Inseln. Fahrten durch Dalmatien*, München, 1930., str. 95.

⁷² Usp. *isto*, str. 92. – 94.

⁷³ Usp. Walter NEUBACH, *Jugoslavien*, [b. mj.], 1939., str. 11.

te poput šiljastih nebeskih igala u svilenoplavi jastuk. [...] Ili tržnica, gdje su najdeblje i najjeftinije trešnje na cijelome svijetu. [...] Najljepše u Mostaru jesu njegove čarobne noći na mjesecini i mnogi, mnogi slavuji u vrtovima ruža. I onda pastreve, pečena janjetina s raznja [...]. Uz to bijela „Žilavka“ ili crna „Blatina“; najbolje oboje. Ah, u Mostaru ima toga što je najljepše.⁷⁴

Mostar je i nakon Drugoga svjetskog rata ostao kanonskim mjestom u njemačkim putopisima. Iako malobrojni, oni su važan segment koji upotpunjuje mozaik i sliku grada. Na svome putovanju bivšom Jugoslavijom Neumayr je u Mostaru vidio konkurenta Sarajevu smatrajući ga nakon Dubrovnika najdražesnijim gradom, a Neretvu najljepšom planinskom rijekom Europe. Napomenuo je i da Jugoslaveni Mostar naglašavaju na „o“.⁷⁵ Sa svojim uskim, krivudavim sokacima prekrivenima prašinom i prepunim izgladnjelih mačaka Mostar je početkom 60-ih godina još uvijek mirisao na Orijent, čitamo u putopisu H. Gottschalka pod naslovom *Jugoslawien. Teppich Europas*. Žene su većinom bile bez vela gledajući stidljivo krupnim bademastim očima, „kao da se tek moraju snaći s lišavanjem začaranosti svog skrivenog ženskog bitka“⁷⁶. U gradu se uočavao kulturno i klimatski prijelaz između dvaju svjetova. Autor također napominje da je Mostar bio granični garnizon austrougarske prema istoku, gdje zaostale utvrde i upravne zgrade stoje poput „hladnog daška ponad najvrućeg grada Jugoslavije, ali se uočavaju i moderni elementi poput željeznoga mosta te se pita koliko će još potrajati dok sjećanje na cvjetajući, orijentalni grad 17. i 18. stoljeća ne zagluše glasni strojevi“⁷⁷. Nakon ova dva putopisa iz šezdesetih godina 20. stoljeća uslijedila je, na žalost, višedesetljetna praznina koja će biti prekinuta početkom 21. stoljeća.

4. Mostar na pragu 21. stoljeća

Tijekom posljednjega rata grad Mostar pretrpio je ogromna razaranja. Upravo će ratne strahote i tragični događaji biti povod ponovnu pojavljivanju njemačkih putopisaca i svojevrсну buđenju usnule putopisne aktivnosti. Njihovi nam tekstovi omogućuju da zaokružimo sliku Mostara koja se gradila

⁷⁴ Pieter VERVOORT, *Die goldene Triangel*, München, 1940., str. 86.

⁷⁵ Usp. Ernst NEUMAYR, *Zwischen Adria und Karawanken. Reisen durch Jugoslawien*, Stuttgart, 1964., str. 145.

⁷⁶ Herbert GOTTSCHALK, *Jugoslawien. Teppich Europas*, Bern, 1960., str. 165.

⁷⁷ *Isto*, str. 165. – 166.

kroz minula dva stoljeća, a zanimljivi su i zbog svoje aktualnosti i progovaranja i suvremenim, donekle još uvijek aktualnim temama i događajima. Christian Schneider je među prvim putovao u Mostar nakon ratnih događanja. U svome putopisu pod naslovom *Kroaten, Serben, Bosnier* (2001.) napisao je da čovjek ostaje bez riječi kada vidi intenzitet razaranja u gradu – „pri pogledu na muslimanski dio“⁷⁸. Bulevar je prikazao kao nevidljivu crtu razdvajanja koja se, gledano „s katoličko-hrvatskog dijela – proteže dokle pogled seže kao niz ruševina – razrušeni prvi red kuća muslimanske četvrti“⁷⁹. Određeno je nerazumijevanje pokazao i za veliki križ na Humu, *oko trideset metara visoki stup s poprečnom gredom*, kao i za novogradnju crkve u usporedbi s kojom „džamije u starome gradu izgledaju poput olovaka“⁸⁰. Još oštrije u ocjeni bila je E. Gschaidler. Toranj franjevačke crkve obilježavao je, prema njezinu viđenju, očevidno hrvatsko-katoličku stranu Mostara smatrajući ga *neproporcionalno visokim* dok je križ na Humu bio *provokacija*.⁸¹ Slična matrica u prikazivanju franjevačke crkve i križa na Humu sadržana je i tekstu mlade njemačke autorice i dobitnice brojnih književnih nagrada Juli Zeh. Franjevačku crkvu, *monstruožnu katoličku crkvu* koja joj se činila poput fatamorgane, prikazala je na sljedeći način:

Njezin zvonik stoji slobodno pored glavne lađe, uz njegovu se stjenku hvata građevinska skela poput parazitarne biljke. Brojim prane betonske ploče i procjenjujem toranj na visinu od pedeset metara. Zgrada za parkiranje u obliku katedrale ili obrnuto, sve imitirano od cementa: presvođeni prozori, ulazni portal sa stupovima, rozetom i kasetom. Unutarnji prostor je prazan. Stojim u najvećoj betonskoj dvorani koju sam ikada vidjela. Kor još bez orgulja, glavni oltar, sedam metara visok, betonski križ bez Krista, pored kupa vreća s gipsom naslonjen na zid. Skamenjeni izraz lica steže preko mojih jagodica, rukom pokušavam olabaviti bradu.⁸²

Potom je uslijedio i odlazak do križa na Humu napominjući i da je usput obavila malu nuždu, a u jednom se trenutku našla i u minskom polju izloživši

⁷⁸ Christian SCHNEIDER, *Kroaten, Serben, Bosnier. Eine Reisebeschreibung*, Berlin, 2001., str. 263.

⁷⁹ *Isto*, str. 264.

⁸⁰ *Isto*, str. 263. – 264.

⁸¹ Usp. Elisabeth GSCHAIER, *Bosniens Vielfalt erleben. Auf den Spuren großer Reiche*, Schweinfurt, 2006., str. 103.

⁸² Juli ZEH, *Die Stille ist ein Geräusch. Eine Fahrt durch Bosnien*, München – Frankfurt am Main, 2003., str. 145.

se tako životnoj opasnosti. Nakon povratka u grad ponovno se osvrnula na križ čija joj se silueta na tamnoplavu noćnome nebu činila poput „humka nečeg vrlo Velikog“⁸³. Osim tih dvaju motiva putopis J. Zeh donosi i niz drugih individualiziranih i zanimljivih slika grada. Tako joj se vožnja gradom čini kao *razgledavanje ruševina*, gdje se na pitanje koliko katova ima jedanaestokatnica odgovara: još jedan.⁸⁴ Intenzivnu sliku nalazimo u opisu mostarskoga Bulevara:

Fasade gledaju poput mrtvačkih glava, upale oči, cereći se širom otvorene gubice, kiša metaka im je do poroznih kostiju izbrusila lica. S uključenim žmigavcima u autu čeka taksist i pišu tri Walter Wolf cigarete dok stojim, sama na pločniku ove zamrle ulice, oči u oči sa zgradama koje me začuđeno gledaju, kao i ja njih. Pitam se, čemu cerekanje. Možda je to naša dječja borba protiv vremena koja ga zabavlja. U Mostaru je vic uistinu uspješno ispričan do kraja, a poanta traje.⁸⁵

Čak ju je i škripa automobilskeg remenja noću podsjećala na let granata, a zgradu željezničkog kolodvora usporedila je s nosačem zrakoplova, samo bez vode i zrakoplova, gdje su četiri od pet kolosijeka zahrđali.⁸⁶ Ulice grada danju su bile puste na ljetnoj vrućini *koja je čučala pred vratima kao da je cijelu noć tu prosjedila* te već ujutro grizla svojim oštrim zubima.⁸⁷ Ulicama ju je proganjao miris tjestenine s umakom od špinata te ovčjeg sira, kao i miris leševa: „Gdje su drugdje bicikli, dječje ljuljačke ili kante za smeće ovdje su u svakom drugom vrtu po nekoliko nadgrobničkih spomenika.“⁸⁸ Za razliku od dnevnog mrtvila, noćni je život cirkulirao ulicama kao tekućina u sustavu kapilara, a šarenilo odjeće i vreva mogla se doživjeti u starome dijelu grada. Bez obzira na to što je doživjela, autorica je na odlasku iz Mostara iskazala žalost što se zadnji put vozi gradom.

⁸³ *Isto*, str. 147. – 148.

⁸⁴ Usp. *isto*, str. 45.

⁸⁵ J. ZEH, *n. dj.*, str. 44.

⁸⁶ Usp. *isto*, str. 49., 52.

⁸⁷ Usp. *isto*, str. 51.

⁸⁸ *Isto*, str. 139.

Zaključak

Osmanlijska osvajanja, nepostojanje izgrađene komunikacijske mreže, zaobilaznje važnih putnih pravaca iz zapadnih zemalja prema Carigradu i Svetoj Zemlji te općenito nesigurno i opasno putovanje na području današnje BiH neki su od razloga zbog kojih će Mostar zadugo ostati daleko od očiju njemačkih putopisaca i javnosti. Takvo stanje počinje se mijenjati sredinom 19. stoljeća s usmjeravanjem austrijske jugoistočne politike prema BiH, što će rezultirati povećanim zanimanjem za ovim krajevima, a time i izraženijom putopisnom aktivnosti. Stoga ne čudi da je njezin vrhunac bio upravo tijekom austrougarske uprave između 1878. i 1918. Budući da zanimanje za BiH, pa stoga i Mostar, nadilazi okvire isključivo književno-umjetničkog promatranja, posredovanu sliku grada u tim tekstovima čine različiti kulturni, društveni, politički, povijesni, gospodarski i drugi aspekti. Zahvaljujući tomu, njemački su putopisi pravi rudnik dragocjenih informacija i podataka neovisno o njihovoj umjetničkoj i dokumentarnoj vrijednosti i pouzdanosti. Različitost interesa ogleda se i u strukturi putopisaca koju čine časnici, kartografi, diplomati, istraživači različitih struka dok se među poznatija imena mogu ubrojiti H. Renner, M. Hoernes, R. Michel te J. Zeh.

Promatrano dijakronijski, Mostar je čitavo vrijeme zadržao status hercegovačke prijestolnice i bio obvezatna postaja u itineraru njemačkih putopisaca. Prikazan je kao mjesto u kojem su se susretali različiti kulturni i civilizacijski utjecaji, što je posebice dolazilo do izražaja na čaršiji. Dok se u početku naglašavao orijentalni karakter grada, s vremenom su sve više prodirali elementi zapadnjačke kulture, što su brojni putopisci dokumentirali i što je među njima izazivalo oprječne stavove. Oprječni stavovi zapravo su sveprisutni u percepciji i prikazivanju kako grada tako i njegove okoline, posebice u doživljaju hercegovačkoga krša. Dok su jedni govorili o kamenitoj pustinji i Božjoj kazni, drugi su u njemu vidjeli pitoreskni, romantičarski krajolik. Sveukupno gledano ipak dominiraju pozitivan stav i prikazivanje. Putopisce su oduševljavali mostarski vrtovi, voćnjaci, šetnice, a neizostavan motiv u tom isticanju ljepota bio je mostarski Stari most, simbol grada i objekt istinskoga divljenja. Detaljno se pisalo o njegovoj povijesti, legendama, gradnji, dimenzijama, značaju te ga se spominjalo čak i u kontekstu božanstva. Njemački putopisi ponudili su

i obilje zanimljivih podataka o stanovnicima Mostara, vjerskim i nacionalnim skupinama, fizionomiji, odijevanju, načinu života. Isticali su ljepotu mladih djevojaka dok su dugo vremena posebnu pozornost izazivale pokrivenne muslimanske žene, o čemu su autori iskazivali također vrlo ambivalentan stav.

Slika Mostara s početka 21. stoljeća, na žalost, obilježena je tragičnim događajima iz 90-ih godina 20. stoljeća. To je najbolje došlo do izražaja u književno uspjelu putopisu J. Zeh. Dominira slika ruševina, razorena i podijeljena grada. No uočljivi su i određeni jednostrani, pomalo tendenciozni stavovi njemačkih autora, ponajprije u negativnu prikazivanju franjevačke crkve i križa na Humu.